

مقاله پژوهشی: مقایسه تحلیلی اعتراض‌ها در ایران (۱۳۹۲-۱۴۰۲)

اصغر افتخاری^۱ و سعید نادری اصل^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۴

چکیده

اعتراض در ایران به عنوان پدیده‌ای در حال شدن، مسئله اجتماعی پربسامدی شده و عملکرد معترضین مسلح و خشن منجر به آن شده است که اعتراض‌ها به سرعت خشونت‌آمیز و مخرب شوند. واکنش دقیق و درست به وضعیت جدید اعتراض در دهه ۱۳۹۲-۱۴۰۲ نیازمند آن است که ابتدا این اعتراض‌ها واکاوی شوند و روند تغییرات آنها به دست آید، سپس در عین فهم شرایط کنونی، مدیریت شوند. از این رو پژوهش حاضر به دنبال تبیین گونه‌های مختلف اعتراض‌های رخ داده بر پایه معیارهای پنج‌گانه و شاخص‌های ده‌گانه طراحی شده از سوی نویسندگان است. سؤال اصلی تحقیق این است: اعتراض‌های دهه ۱۳۹۲-۱۴۰۲ در ایران چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی با هم دارند؟ برای یافتن پاسخ، محققان از رویکرد مقایسه‌ای در قالب الگوی تحلیل مختار و با استفاده از داده‌های جمع‌آوری شده از سامانه‌های نمایه‌کننده مقالات یا بانک‌های اطلاعاتی معتبر مقالات داخلی و خارجی استفاده نمودند. از مقایسه سه اعتراض فراگیر ترسیم شده (دی ۱۳۹۶، آبان ۱۳۹۸ و سال ۱۴۰۱)، ۱۰ شباهت و ۳۰ تفاوت پیدا شد. بررسی انجام شده نشان داد به مرور میزان خشونت معترضین، شیب مدت زمان اعتراض، حجم تولیدات فضای مجازی و امنیتی شدن ماهیت اعتراض‌ها در حال افزایش و گسترش است. حال آنکه اعتراض‌ها به صورت سرخود و با الگوی نامشخص از انتشار برآورد شدند.

کلیدواژه‌ها: اعتراض، جامعه‌شناسی، جمهوری اسلامی، مقایسه تحلیلی.

۱. استاد علوم سیاسی دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، تهران،

ORCID 0000-0001-8326-1190

a.eftekhari@isu.ac.ir رایانامه:

۲. دانشجوی دکتری جامعه‌شناسی سیاسی، دانشکده معارف اسلامی و علوم سیاسی، دانشگاه امام صادق

(علیه السلام)، تهران، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسئول). رایانامه: Naderiasl@isu.ac.ir

ORCID 0000-0001-6313-8937

مقدمه و بیان مسئله

تغییرات محتوا و روش‌های به‌کار برده شده در کمپین‌های اعتراضی یکی از موضوعات پویا و جذاب در حوزه تحلیل جنبش‌ها و اعتراض‌های سیاسی می‌باشد. در سال‌های اخیر، خصوصاً طی یک دهه گذشته، تحولات شگرفی در انواع اعتراض‌ها، سازمان‌دهی و شیوه‌های فعالیت اجتماعی رخ داده است. این تحولات نمودهای متنوعی دارند که به‌طورخاص در بحران‌های سال‌های ۱۳۹۶، ۱۳۹۸ و ۱۴۰۱ قابل مشاهده‌اند. از آنجاکه مدیریت و پاسخ به این اعتراض‌ها وابسته به درک صحیح از تحولاتی است که در محتوای آنها روی می‌دهد، پژوهش حاضر در صدد است تا از طریق مقایسه‌ای تحلیلی، درکی جامع از این حرکت‌ها ارائه دهد.

در طول سال‌های اخیر، نظریه‌های متعددی درخصوص تحلیل اعتراض‌ها مطرح شده است. یکی از این نظریه‌ها، نظریه اعتراض‌های خیابانی است که بر تأثیرپذیری از فضاها، عمومی و حضور فیزیکی معترضان تأکید دارد. از سوی دیگر، نظریه اعتراض‌های بی‌سر یا ناجنبش‌ها به شکل‌گیری جنبش‌هایی اشاره دارد که فاقد ساختارهای سازمانی منسجم هستند و بیشتر به‌صورت خودجوش و از طریق شبکه‌های اجتماعی شکل می‌گیرند. نهایتاً، اعتراض‌های شبکه‌ای که با ظهور فناوری‌های نوین و شبکه‌های اجتماعی همراه بوده‌اند، این امکان را فراهم می‌آورند که گروه‌های مختلف با سرعت و گستردگی بیشتری نسبت به قبل به سازماندهی و مدیریت اعتراض‌های خود بپردازند. تحلیل اعتراض‌های سال‌های ۱۳۹۶، ۱۳۹۸ و ۱۴۰۱ نشان می‌دهد که نوع و محتوای این اعتراض‌ها همچنان در حال تحول است و هر کدام از آنها ویژگی‌های منحصر به‌فردی دارند که ناشی از زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی خاص خود است. به عنوان مثال، اعتراض‌های سال ۱۳۹۶ که به بروز نارضایتی‌های اقتصادی مرتبط بودند، بیشتر بر جنبه‌های معیشتی و اقتصادی تأکید داشتند. در مقابل، اعتراض‌های سال ۱۳۹۸ به‌دلیل شرایط سیاسی خاص و افزایش قیمت‌ها، به اشکال جدیدتری از سازماندهی و بیان اعتراض روی دادند. همچنین، اعتراض‌های سال

۱۴۰۱ نشان‌دهنده‌ی گسترش روزافزون نقش شبکه‌های اجتماعی و رسانه‌های دیجیتال در تقویت همبستگی و سازمان‌دهی معترضان بودند.

مقایسه و مطالعه دقیق اعتراض‌ها ضمن آنکه ما را به درک درستی درخصوص چرایی و چیستی شکل‌گیری اعتراض می‌رساند، می‌تواند موجب فراهم‌شدن بستری برای مواجهه و مدیریت هوشمندانه اعتراض هم باشد و از بحران‌های امنیتی در آینده جلوگیری نماید. به این ترتیب می‌توان گفت از آنجاکه پژوهش حاضر به دنبال مقایسه ماهیت و ویژگی‌های اعتراض‌ها است، دارای اهمیت نظری و کاربردی می‌باشد. عدم فهم تغییرات و درک ناقص اعتراض‌ها ضمن آنکه امکان پیش‌بینی درخصوص وقوع اعتراض در آینده را تضعیف می‌کند، روش و نوع مواجهه با آن را نیز دچار آسیب ساخته و می‌تواند موجب تشدید بحران‌های امنیتی شود. براین اساس پژوهش حاضر دارای ضرورت کاربردی است. کمک به مدیریت هوشمندانه اعتراض‌ها و همچنین کمک به درک نظری صحیح ماهیت آنها هدف اصلی این پژوهش است و شناخت تطور ماهوی اعتراض‌ها و همچنین کمک به طراحی ابزارهای مناسب جهت مدیریت گونه‌های مختلف اعتراض‌ها در آینده، از دیگر اهداف این پژوهش می‌باشد.

این پژوهش به دنبال پاسخگویی به این سؤال است اعتراض‌های دهه ۱۳۹۲-۱۴۰۲ در ایران چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی دارند؟

۱. مبانی نظری

باتوجه به ضرورت تحدید مرزهای مفهومی - نظری تحقیق، در ادامه نخست مبانی اعتراض تبیین شده‌اند:

از لحاظ لغوی، اعتراض به معنی ایرادگرفتن، خرده‌گیری و عیب‌جویی است (دهخدا، ۱۳۷۷: ۲۹۰۹). در عمل نیز اعتراض ابزاری برای ابراز بیزاری یا مخالفت با چیزی (مانند سیاست، ایده، قانون، مصوبه، وضعیت) است که می‌تواند در قالب گفتار، نوشتار یا میدانی محقق شود (سردارنیا و البرزی، ۱۴۰۱: ۱۱۰). اعتراض درواقع نوعی مشارکت سیاسی

غیرمعارف است که با توجه به گونه‌اش می‌تواند انواع مختلفی پیدا کند (امینی، امیدی و انتظاری، ۱۴۰۱: ۹). در مجموع این رفتار و کنش سیاسی، نوعی نمایش غیرعادی است و معمولاً از سوی گروه‌های تقریباً بی‌قدرت (مشیرزاده، ۱۳۸۱: ۱۲) برای کسب منفعت یا تحقق هدفی (پیشین: ۹) صورت می‌گیرد. از نظر متخصصین، اعتراض انواع مختلفی دارد که از حیث میزان خشونت، می‌توان به اعتراض‌های «خشونت‌آمیز» و «مسالمت‌آمیز» تفکیک شود (حاضری و رفیعی بهابادی، ۱۴۰۱: ۱۵۰). همچنین سطح در برگیری اعتراض حیث دیگری است که می‌توان اعتراض‌ها را به سه گونه جدید محلی، ملی و حتی بین‌المللی دسته‌بندی نمود.

سه اعتراض ۱۳۹۶، ۱۳۹۸، ۱۴۰۱ به دلیل آنکه (الف) در سطح ملی شکل گرفته بودند و تلاش‌های زیادی برای گسترش آنها در سطح بین‌المللی شد، (ب) این اعتراض‌ها از حالت مسالمت‌آمیز شروع شده بودند ولی به سرعت خشونت‌آمیز شدند از این‌رو هر دو نوع اعتراض (مسالمت‌آمیز و خشونت‌آمیز) را در دل خود داشتند، (ج) نوع کنشگری معترضین در این اعتراض‌ها دربرگیرنده سه نوع اقدام گفتاری، نوشتاری و میدانی بوده؛ از این‌رو شمول لازم جهت بررسی و مطالعه را داشته و به‌همین دلیل در تحقیق حاضر به عنوان مصداق عینی اعتراض انتخاب شده‌اند. همچنین نظریات موجود درخصوص اعتراض را می‌توان در قالب‌های زیر دسته‌بندی نمود:

اعتراض به‌مثابه کنش جمعی: مطابق این نظریه اعتراض شکلی از کنش جمعی است و معترضان انواع مختلفی از اهداف مشترک دارند، اهداف مشترک برخی از ایشان زیست‌محیطی و برخی دیگر سیاسی است. به‌صورت کلی این اهداف کالای عمومی هستند و در صورت دستیابی به آنها، همه معترضین از آن بهره‌مند می‌شوند؛ البته در جریان اعتراض برخلاف رویکردهای مختلف کنش جمعی، (اولاً) معترضین خود به تأمین کالای عمومی نمی‌پردازند و (ثانیاً) انواع کالای عمومی که معترضین به‌دنبال آن هستند اغلب مبهم است، البته این دو تفاوت کاربست نظریه کنش جمعی برای تبیین اعتراض را منتفی نمی‌کند بلکه آن را پیچیده‌تر می‌نماید. مطابق این نظریه ترجیحات افراد تعیین‌کننده شرایط

رفتاری ایشان است به این ترتیب بررسی انگیزه‌های شروع اعتراض از اصلی‌ترین عناصر فهم مطابق این نظریه است (دیتراپ، ۱۴۰۱: ۲۸ و ۱۵۸-۱۶۲).

اعتراض به مثابه انتخاب عقلانی: مطابق نظریه انتظار ارزش^۱ فرض بر این است که افراد گزینه‌های رفتاری معینی را درک و بسته به پیامدهای برداشت شده رفتار، یک نوع رفتار را انتخاب می‌کنند. در هنگام کنش افراد پیامدهای برداشت شده از رفتار را در احتمال تحقق آن پیامدها ضرب می‌کنند. هرچقدر عدد به دست آمده بزرگ‌تر باشد، احتمال وقوع رفتار بیشتر خواهد بود. به این ترتیب در این مدل به غیر از رفتار اعتراضی، رفتار مقابل معترضین یعنی دولت یا طرف مقابل نیز مدنظر قرار داده می‌شود و برآیند ضرب پیامدهای رفتاری معترضین در احتمال وقوع چنین پیامدهایی با وجود کنشگری طرف مقابل سنجیده می‌شود (همان: ۳۴-۳۵).

اعتراض به مثابه نظریه روان‌شناختی: در این نوع نظریات، اعتراض محصول فرایندهای ذهنی است. یکی از مشهورترین این نظریه‌ها محرومیت نسبی است که اولین بار در قالبی صورت‌بندی شده توسط تد رابرت‌گار ارائه شد (مشیرزاده، ۱۳۷۱: ۲۳). مبنای این نظریه «ناکامی - پرخاش» است. رابرت‌گار در کتاب «چرا انسان‌ها شورش می‌کنند» ابتدا تبیین می‌کند چرا و چگونه محرومیت ایجاد می‌شود و توضیح می‌دهد که به چه صورت این محرومیت در قالب ناکامی تفسیر می‌شود. او نهایتاً بیان می‌کند که چه فرایندهایی این ناکامی را به خشونت و پرخاشگری تبدیل می‌نماید (رابرت‌گار، ۱۳۷۷: ۵۴-۵۵). گار برای تبیین نظریه خود از دوگانه انتظار ارزشی و توانایی ارزشی بهره می‌برد و بیان می‌کند که محرومیت در واقع ناشی از فاصله بین «انتظار ارزشی» (آنچه که شخص، خود را مستحق داشتنش می‌داند) و «توانایی ارزشی»؛ یعنی محصول گسست میان «خواسته‌ها و داشته‌ها» است (استانفورد کوهن، ۱۳۷۹: ۲۰۵). براین اساس و مطابق رویکرد مقایسه‌ای محققان به پنج معیار و ۱۰ شاخص به شرح زیر دست یافتند:

^۱VET

معیار اول. نقطه شروع اعتراض: از مهم‌ترین معیارها، زمان و نحوه شروع یک اعتراض است (شریفی، ۱۳۸۸: ۱۶) که برای آن سه شاخص اصلی معمولاً مدنظر می‌باشد: ۱- شاخص جغرافیایی که مکان شکل‌گیری اعتراض را به حسب شهر، روستا، شهرهای مرکزی، یا پیرامونی لحاظ می‌نماید. ۲- شاخص زمینه شکل‌گیری که به بررسی بسترهای اقتصادی، تاریخی، اجتماعی و سیاسی اعتراض می‌پردازد (سردارنیا و البرزی، ۱۴۰۱: ۱۲۰) و ۳- شاخص کمپین‌ها که به دلیل اهمیت نقش آنها در شکل‌گیری اعتراض‌های دوره معاصر به عنوان شاخصی مستقل در این معیار مدنظر هستند (قنبری و مؤمنی، ۱۳۹۹: ۱۱۰).

معیار دوم. تداوم اعتراض: برای تبیین طول اعتراض‌ها از نظر زمانی، شاخص مدت زمان اعتراض و برای آنکه نشان داده شود که اعتراض‌ها از نقطه شروع مکانی به چه نحوی تداوم یافته و منتشر شده‌اند از شاخص نوع انتشار استفاده شده است (هرسیج و ربیعی‌نیا، ۱۴۰۲: ۱۹-۲۱؛ بردخونی، ۱۴۰۰: ۱۷).

معیار سوم. ماهیت اعتراض: جهت تعیین ماهیت اعتراض‌ها از دو شاخص مضامین شعارها به عنوان خواسته‌های معترضین و شاخص هدف معترضین به جهت ارزیابی کنش جمعی ایشان استفاده شده است (مدنی، ۱۳۹۹: ۳۷) تا به این ترتیب ماهیت اعتراض معین شود. معیار چهارم. ابزار اعتراض: این معیار نیز با دو شاخص؛ نقش شبکه‌های مجازی و اقبال به خشونت مورد بررسی قرار گرفت تا تعیین شود که از هر نوع ابزار، معترضین با چه کیفیتی استفاده کرده‌اند و نوع اعتراض ایشان در تناسب با کاربست ابزار انتخابی چه بوده است (مفخمی شهرستانی و احتشامی، ۱۴۰۱: ۲۱).

معیار پنجم. واکنش حکومت: در راستای بررسی این معیار از شاخص کاربرد سیاست‌های نرم افزارانه / سخت افزارانه استفاده شده است تا به این ترتیب نوع واکنش حکومت تحلیل شده و تعیین شود این واکنش چه میزان بر کنترل رفتارهای معترضین مؤثر بوده است (شریفی، ۱۳۸۸: ۲۳).

جدول (۱): معیارها و شاخص‌های مورد استفاده برای مقایسه اعتراض‌ها

معیارها	شاخص‌ها
اول. شروع اعتراض	۱. جغرافیایی ۲. زمینه شکل‌گیری ۳. نقش کمپین‌ها
دوم. تداوم اعتراض	۴. مدت زمان اعتراض ۵. نوع انتشار
سوم. ماهیت اعتراض	۶. هدف اعتراض ۷. مضامین شعارها
چهارم. ابزار اعتراض	۸. نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی ۹. اقبال به خشونت
پنجم. واکنش حکومت	۱۰. کاربرد سیاست‌های نرم افزازانه/ سخت افزازانه

پیشینه تحقیق

اعتراض از جمله مفاهیمی می‌باشد که در قالب رویکردهای مختلف، بارها مورد توجه نویسندگان حوزه‌های جامعه‌شناسی، سیاسی و اجتماعی قرار گرفته است. در ادامه به بررسی مهم‌ترین آثار مرتبط با موضوع پژوهش پرداخته خواهد شد.

کدیور^۱ و همکاران پژوهشی را با عنوان «فراخوان‌های آنلاین برای اعتراض و بسیج آفلاین در حکومت‌های اقتدارگرا» و مطالعه موردی اعتراضات دیماه ۱۳۹۶ ایران (۲۰۱۷) انجام دادند، برابر نتایج تحقیقات، از نظر نویسندگان بسیج آفلاین، مقدمه بسیج آنلاین است و زمانی که کنشگری مجازی در منطقه‌ای به صورت آنلاین محتوای اعتراضی را پوشش دهد یا به عبارتی دیگر اعتراض آنلاین داشته باشد، به سرعت در آن منطقه، اعتراض آفلاین نیز گسترش پیدا می‌کند (۲۰۲۴). همچنین از نظر نویسندگان، تعاملات آنلاین معترضین خود عامل دیگری است که موجب تقویت اعتراضات سخت در مناطق مختلف می‌گردد. از منظر نویسندگان این وضعیت باوجود حضور دولت اقتدارگرا و فضای آزاد مجازی است.

هرسیج و ربیعی‌نیا (۱۴۰۲) نیز در «الگوی شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی با تأکید بر نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی»، جهت تحلیل تأثیر فضای مجازی بر

^۱Kadivar

اعتراض‌های ۸۸، ۹۶ و ۹۸ از روش مصاحبه عمیق و نیمه‌ساختاریافته و تحلیل مضمون استفاده کرده‌اند و به سه مضمون کلیدی «هنجارسازی»، «بسیج امکانات» و «واکنش میدانی» دست یافتند.

اهرامی و همکاران (۱۴۰۱) در مقاله «شناسایی زودهنگام سیگنال‌های ناآرامی در رسانه‌های اجتماعی (مطالعه موردی اعتراضات سال ۹۷ ایران در تلگرام)» دریافتند که خطوط محتوایی شبکه‌های اجتماعی به عنوان یک شناساگر اعتراض می‌تواند گواه آغاز اعتراضات باشد.

گرجی (۱۴۰۱) نیز در پی تبیین نگرش زنان در خلال اعتراض‌های ۱۴۰۱ در «واکاوی کیفی نگرش دختران دانشجو نسبت به اعتراضات سال ۱۴۰۱ به شیوه نظریه داده بنیاد» تحلیل داده مبتنی بر روش نظام‌مند اشتراوس و کوربین را استفاده کرده و به این نتیجه رسیده که گرایش به عدالت‌خواهی و آزادی، احساس بیگانگی با حاکمیت و همچنین ناتوانی در فهم موقعیت به‌عنوان مؤلفه‌های اصلی نگرش اعتراضی در سال ۱۳۹۶ است.

حسین‌پور و رشیدی (۱۴۰۰) در تحقیق خود با عنوان «اعتراضات دی‌ماه ۱۳۹۶ از منظر تئوری جامعه شبکه‌ای» برای پاسخ به این پرسش که شبکه‌های اجتماعی چه تأثیری بر اعتراض‌های دی‌ماه ۹۶ داشته‌اند؟ از رویکرد توصیفی - تحلیلی استفاده نموده و نهایتاً از اشغال فضای شهری، گسترش ویروسی تجمعات، رهبری افقی، خودجوش بودن ساخت پادقدرت به‌عنوان عوامل اثرگذار ناشی از عملکرد شبکه‌های اجتماعی مجازی در اعتراض دی‌ماه ۱۳۹۶ یاد نموده‌اند.

قائدی و همکاران (۱۴۰۰) در «عوامل مؤثر در بروز بحران امنیتی در شهرهای ایران» جهت بررسی نقطه شروع اعتراض ۱۳۹۸ از نظریه محرومیت نسبی بهره برده‌اند. آنها معتقدند که مشکلات اقتصادی و افزایش قیمت بنزین منجر به ایجاد احساس محرومیت نسبی، اعتراض و در آخر شورش شده است.

نوروزپور (۱۳۹۸) در مقاله «تحلیل اعتراضات سیاسی دی‌ماه ۱۳۹۶» از روش داده‌بنیاد، مصاحبه و تحلیل مضمون داده‌ها به روش براون و کلرک به این نتیجه رسید که اعتراض‌های دی‌ماه ۱۳۹۶ برآمده از نیازهای ذهنی بوده که در رأس این نیازها، مسئله تبعیض و تحقیر علت اصلی بروز این مسئله بود.

دوانوا^۱ و همکاران (۲۰۲۲) در «ایران: مسائل و اعتراضات» به بررسی اعتراضات ۱۴۰۱ پرداخته و در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که مسائل مختلف از جمله عدم توسعه اقتصادی و مشکلات سال نخست دولت سیزدهم در کنار نارسایی‌های اقتصادی ناشی از تحریم و همچنین بروز مشکلات فرهنگی مانند شکاف نسلی با وجود غلبه اصولگرایان (محافظه‌کاران) و ظهور حاکمیت یکدست موجب تشدید مسئله حجاب و پوشش در ایران و بالاخره منجر به اعتراضات گسترده شد. از نظر نویسندگان اعتراضات محصول یک روند و ناشی از مسائل مختلفی بود که در کشور انباشت شده بود.

برابر بررسی پیشینه ملاحظه شد که به‌صورت کلی سه دسته منابع مواجهه وجود دارد؛ (الف) پژوهش‌هایی که تغییرات معنایی را مبنای خود در جهت مقایسه اعتراضات قرار دادند، (ب) آثاری که به مقایسه رسانه‌ای-مجازی اعتراضات پرداختند و نهایتاً (ج) آثاری که نحوه تکوین و شروع اعتراض‌ها مبنای مقایسه خود قرار دادند. به‌صورت کلی بررسی‌ها نشان می‌دهد که آثار لاتین به علت ۱) عدم جامعیت در حین بررسی موضوع، ۲) اطلاعات ناقص از وضعیت ایران و ۳) مقطعی دیدن رویدادهای تاریخی و آثار فارسی عمدتاً به دلایلی از قبیل ۱) ایرادات روش‌شناختی، ۲) عدم بررسی روندهای تاریخی و اتخاذ رویکرد مقایسه‌ای دچار ضعف‌هایی هستند که پژوهش حاضر در صدد است تا با، ۱) ارائه الگوی جامع تحلیلی مبتنی بر معیارها و شاخص‌های عینی، ۲) جامعیت در بررسی روند تاریخی سه اعتراض فراگیر ۱۳۹۶، ۱۳۹۸ و ۱۴۰۱ و ۳) بررسی منابع متعدد و غنی درحالی‌که فاصله تاریخی چندانی از

^۱Dunaeva

آخرین رخداد نگذشته است، حجم غنی از پژوهش گردآوری شود و در قالب رویکرد مقایسه‌ای روند تغییرات مورد بررسی قرار گیرد.

۲. روش تحقیق

محققان از رویکرد مقایسه‌ای برای تحلیل چند پدیده استفاده کردند. این رویکرد امکان بررسی روند تغییرات را در طول زمان فراهم می‌آورد (رجب‌زاده، ۱۳۷۸: ۱۲۳). این مقایسه می‌تواند به دو صورت کمی، با استفاده از آمار عددی، و کیفی، با ابزارهای مختلف مناسب با موضوع، انجام شود. همچنین، نتیجه‌گیری‌های تحلیلی موثر تنها در صورتی ممکن است که بر مبنای نظام معینی از معیارها و شاخص‌ها باشد (کوثری، ۱۳۸۶: ۱۴۴). از این‌رو پژوهش حاضر از حیث نوع، نظری - کاربردی و از حیث رویکرد محققان، مقایسه‌ای است. برای گردآوری داده‌ها از روش اسنادی استفاده شد. تحقیق از نوع کیفی بوده و برای تحلیل از الگوی تحلیل محقق ساخته که در بخش نظری معرفی گشت، استفاده شده است. به این ترتیب ضمن تحدید موضوع مورد بررسی درخصوص اعتراض‌های فراگیر یاد شده در اثناء پژوهش تلاش شد که اسناد و منابع علمی از پایگاه‌های استخراج داده با اعتبار بالا به‌دست آید، از این‌رو از سامانه‌های نمایه‌کننده مقالات یا بانک‌های اطلاعاتی معتبر مقالات داخلی و خارجی برای استخراج داده استفاده شد.

۳. تجزیه و تحلیل یافته‌ها

تحلیل اعتراض دی‌ماه ۱۳۹۶

این اعتراض‌ها در هفت دی‌ماه ۱۳۹۶ در میدان شهداء شهر مشهد آغاز شد؛ البته اعتراض‌ها به مشهد ختم نشد و مراکز سایر استان‌ها -از جمله تهران- و شهرهای کوچک را در نواحی مختلف را دربرگرفت. به‌صورت کلی این اعتراض‌ها عموماً کلان‌شهری و شهری ارزیابی شده و حاشیه کمتر درگیر آن بوده‌اند (اهرامی و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۵). اگرچه بسیاری از نویسندگان زمینه‌های اقتصادی را دلیل شکل‌گیری این اعتراض‌ها

می‌دانند، اما دیدگاه دیگر شواهدی را نشان می‌دهد که حکایت از نارضایتی مردم از دولت وقت دارد؛ بر این اساس از عامل سیاسی به عنوان عامل اصلی در شکل‌گیری اعتراض‌ها یاد می‌شود (نوروزپور، ۱۳۹۸: ۲۰۰؛ دلاوری و رهبری، ۱۴۰۲: ۱۸۴). چنین به نظر می‌رسد که می‌توان بین این دو رویکرد به این صورت جمع نمود، که حسب دیدگاه کارشناسان، اعتراض به سیاست‌های اقتصادی دولت وقت، عامل اصلی برای تکوین و شروع اعتراض‌ها بوده است. از این‌رو کارشناسان رسانه این اعتراض‌ها را در ادامه کمپین اعتراضی «نه به گرانی» به دنبال سیاست‌های اقتصادی دولت دوازدهم می‌دانستند (حسین‌پور و رشیدی، ۱۴۰۰: ۱۲۰). برخی دیگر نیز شروع اعتراض‌ها را در ادامه کمپین «ما پشیمانیم» به دلیل عدم موفقیت دولت وقت در عرصه‌های سیاسی و اقتصادی عنوان می‌کردند (دلاوری و رهبری، ۱۴۰۲: ۱۸۴). در مجموع بازه زمانی این اعتراض در طولانی‌ترین حالت خود و در مراکز فعال از ۷ دی‌ماه تا ۱۳ دی‌ماه ۱۳۹۶ بوده است. نهایتاً این اعتراض پس از انتقال از مرکز به پیرامون، همزمان با یک راهپیمایی گسترده علیه معترضین، پایان یافت.

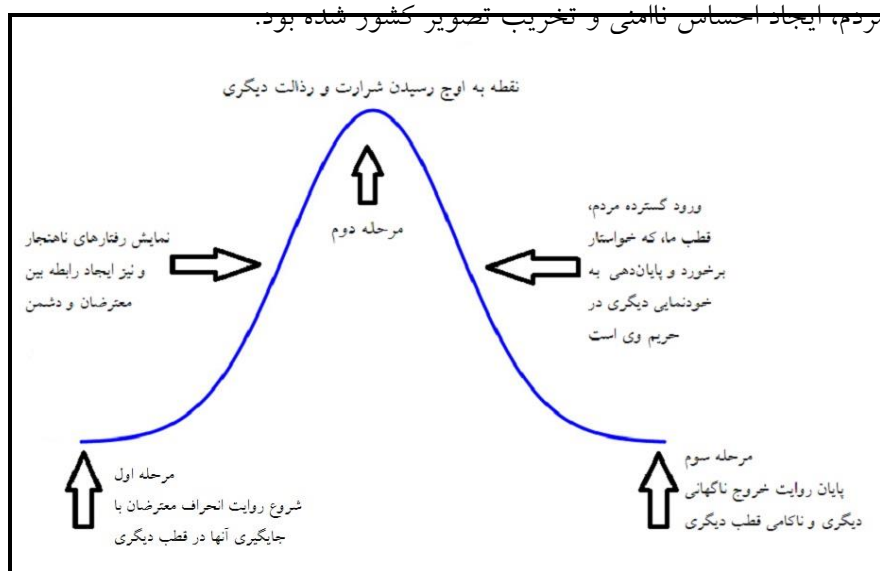
براساس گزارش‌های کارشناسی اعتراض ۱۳۹۶ اساساً متفاوت از اعتراض‌های سیاسی ۱۳۸۸ بوده و ماهیت اقتصادی داشت. از دیدگاه ایشان به دلیل فشارهای اقتصادی ناشی از سیاست‌های اجرایی این اعتراض‌ها بروز پیدا کرد (هرسیج و ربیعی‌نیا، ۱۴۰۲: ۱۳؛ اهرامی و همکاران، ۱۴۰۱: ۳۱). در همین راستا دیدگاه مقابل عنوان می‌دارد؛ اگرچه عوامل اقتصادی در شکل‌گیری اعتراض‌ها بی‌تأثیر نبوده اما گونه این اعتراض‌های سیاسی و به دلیل عدم تحقق وعده‌های دولت و بی‌اعتمادی نهادی به آن بوده است (پیشین، ۱۴۰۲: ۱۸۴). وزیر وقت کشور نیز عنوان داشته که: «در خلال اعتراض‌ها و پس از آن این‌گونه عنوان شد فشارهای اقتصادی و مسائلی مثل بیکاری، وزن بالایی در شکل دادن اعتراض‌ها داشت. درحالی‌که این همه ماجرا نبود. نتایج تحقیقات میدانی نشان داد بیش از ۶۰ درصد کسانی که در اعتراض‌ها حضور داشتند، شاغل بودند. درحالی‌که اگر بیکاری و درخواست شغل، عامل اصلی اعتراض‌ها بود باید شمار بیکاران حاضر در اعتراض بسیار بیشتر از این تعداد بود» (رحمانی فضلی، ۱۳۹۹). مطابق نظرسنجی ایسپا (با جامعه آماری ۴۵۰۰ نفر) نیز از

نظر مخاطبین هدف اصلی از اعتراض دی‌ماه ۹۶، بهبود وضعیت اقتصادی و فضای کسب و کار بوده است و در این خصوص نیز بیش از ۴۰ درصد دولت وقت را مخاطب خود می‌دانستند. براساس پاسخ‌ها، مطالبات اقتصادی به شکل رفتاری سیاسی بروز پیدا کرده و از این‌رو گفته شده ماهیت اعتراض دی‌ماه، تنها اقتصادی نبوده است. ضمناً باید توجه داشت که مطابق این نظرسنجی ۲۶,۴٪ برای این اعتراض ریشه‌های خارجی قائل بوده‌اند. بنابراین برای این اعتراض، می‌توان ماهیت سیاسی-اقتصادی قائل شد (ایسپا، ۱۳۹۶). حال-آنکه بررسی شعارها در دی‌ماه ۱۳۹۶ نشان می‌دهد که اعتراض‌ها نخست ماهیتی اقتصادی داشته و مطالباتی چون گرانی کالا در قالب کمپین «نه به گرانی» برجسته بوده است، اما پس از مدتی از شروع، اعتراض ماهیت سیاسی به‌خود گرفته و عبور از دو جریان اصلی سیاسی، تحت تاثیر فعالیت عوامل خارجی وابسته و مؤثر، در دستورکار قرار گرفته است. بررسی مضامین شعارها نشان می‌دهد که مواردی از این قبیل به‌صورت متناوب مطرح شده است: بی‌اعتمادی به کارآمدی دولت، انحصارگرایی سیاسی جناح‌های سیاسی، عدم شفافیت، پدیده اختلاس، توزیع ناعادلانه منابع، فقر و محرومیت، و بیکاری و گرانی (امینی و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۶).

فضای مجازی نقشی جدی در شروع اعتراض‌های دی‌ماه داشته است. طبق بررسی‌ها پیام‌رسان «تلگرام» اصلی‌ترین شبکه اجتماعی بود که در انتقال شایعه‌ها و ایجاد حساسیت‌های اجتماعی، بیان اخبار و انتشار فراخوان‌ها ایفای نقش نموده است (هرسیج و ربیعی‌نیا، ۱۴۰۲: ۱۳). در این اعتراض‌ها شبکه‌های مجازی نقش برجسته‌ای در ترویج خشونت تقبل کرده‌اند. این شبکه‌ها به‌صورت آشکار و مستمر به آموزش خرابکاری پرداخته و به‌صورت صریح دعوت به مبارزه خشونت بار نمودند (همان). کانال‌های معاند در پیام‌رسان تلگرام با آغاز اعتراض دی‌ماه ۱۳۹۶، از آنجایی که شعارهای اقتصادی دیگر نمی‌توانست به پایداری و تداوم اعتراض‌ها کمک کند، با تغییر شعارها و با استفاده از اخبار جعلی سعی در تشویش اذهان عمومی و جهت‌دهی اعتراض‌ها به سمت خشونت کردند. در این بین کانال تلگرامی «آمد نیوز» (متعلق به روح اله زم) با بزرگ‌نمایی تجمعات مشهد

اقدام به گسترش اعتراض‌ها نمود. این کانال تلگرامی همچنین آموزش‌های خرابکارانه برای مقابله با پلیس را به شدت دنبال می‌کرده (آمد نیوز، ۱۳۹۶) و با تاکید بر انجام فعالیت‌های ضدفرهنگی، سعی در افزایش میزان خشونت‌ورزی در جامعه را داشت (نوروزپور، ۱۳۹۸: ۱۹۷-۱۹۸). از این‌رو گرچه پیشتر ماهیت سیاسی-اقتصادی اعتراض تصریح شد، اما ماهیت اعتراض در ادامه به امنیتی تغییر کرد.

در جریان رخدادهای دی‌ماه، حکومت پهنای اینترنت را برای مدت زمان کمی محدود و پیام‌رسان تلگرام را فیلتر نمود. همچنین در طول اعتراض‌ها بخش خبری تلاش نمود تا روایتی از اعتراض را بازگو نماید که در آن نقش عوامل خارجی و وابستگان داخلی آنها برای به انحراف کشیدن مسیر اعتراض مدنی، برجسته بود (مطابق تصویر شماره ۱). به تصویر کشیدن اقدامات نابهنجارانه رخ داده و تبیین شرارت‌های صورت گرفته که می‌توانست منافع عمومی و ثبات ملی را مخدوش نماید، از همین منظر توسط رسانه ملی تبیین گردید (فرقانی و نظری، ۱۳۹۸: ۱۰۸). در مجموع نیروی انتظامی مطابق پروتکل‌های اجرایی از نیروهای ضد شورش برای متفرق کردن معترضین و جلوگیری از انتشار اعتراض‌های خشونت‌آمیز استفاده کرد؛ چراکه اعتراض‌ها موجب اختلال در امور روزمره

تصویر (۱): طرح‌واره الگوی به کاررفته در بازنمایی معترضان دی‌ماه ۱۳۹۶ در بخش خبری (همان)

تحلیل اعتراض آبان‌ماه ۱۳۹۸

در بامداد روز ۲۴ آبان ۱۳۹۸، قیمت بنزین از سوی دولت افزایش پیدا کرد. بنزین ۱۰۰۰ تومانی در دو نوع سهمیه و آزاد به قیمت‌های ۱۵۰۰ و ۳۰۰۰ تومان افزایش پیدا کرد و از ۵۰ تا ۲۰۰ درصد بر قیمت بنزین افزوده شد. این درحالی بود که از سال ۱۳۹۳ قیمت بنزین ثابت بود. به دنبال این افزایش قیمت بنزین در برخی از شهرهای کشور اعتراض و ناآرامی شروع شد (هرسیج و ربیعی‌نیا، ۱۴۰۲: ۱۴). البته این اولین باری نبود که افزایش بنزین موجب اعتراض می‌شد. در سال ۱۳۴۳ نیز با افزایش ۱۰۰ درصدی قیمت بنزین تجمعات و اعتراض‌هایی شکل گرفته بود؛ همچنان که در دولت نهم نیز همزمان با افزایش قیمت ۳۰۰ درصدی در سال ۱۳۸۶، اعتراض‌های محدودی را در کشور پدید آورد (فردای اقتصاد، ۱۴۰۱). اعتراض‌ها در آبان ۱۳۹۸ به مراتب از اعتراض‌های گذشته خشن‌تر و گسترده‌تر بود و به سرعت به خشونت انجامید (بردخونی، ۱۴۰۰: ۱۷). اعتراض‌های آبان از شهرهای کوچک مانند شهریار، پردیس، رباط کریم و قدس شروع شد و به تدریج در شهرهای بزرگی چون قم، گرگان، خرم‌آباد، شیراز و ایلام ادامه یافت (مدنی، ۱۳۹۹: ۱۲-۱۴). در این اعتراض‌ها برخلاف اعتراض‌های دی‌ماه ۹۶ که الگوی انتشار اعتراض از مرکز به پیرامون بود، این بار الگوی انتشار، پیرامون به مرکز بود (بردخونی، ۱۴۰۰: ۱۷).

در خلال اعتراض‌ها آبان‌ماه کمپین «صدای آبان ۹۸» به وجود آمده بود و سعی داشت به صورت گسترده منعکس شود و به عنوان یک کمپین مردمی خود را جانمایی کند. البته این کمپین به دلیل (الف) عدم ارجاع به واقعیت، استفاده از واژگان احساسی و اخبار نادرست، (ب) عدم مطالبه‌گری درباره دغدغه اصلی مردم درخصوص افزایش قیمت بنزین و پرداختن به مسائل دیگر و همچنین (ج) عدم همراهی از سوی گروه‌ها و افراد مرجع، موفقیت‌آمیز نبود و به سرعت فروکش نمود (قنبری و مؤمنی، ۱۳۹۹: ۱۱۷-۱۱۸). به صورت کلی اعتراض‌ها از روز ۲۴ آبان ۱۳۹۸ در برخی شهرها مانند سیرجان و اهواز شروع شد و نهایتاً در روز ۲۸ آبان به پایان رسید (مدنی، ۱۳۹۹: ۱۵-۳۳).

وزیر وقت کشور، علت اصلی اعتراض‌های آبان ۱۳۹۸ را افزایش قیمت بنزین نمی‌دانستند و درخصوص این اعتراض‌ها عنوان می‌کند که: «در آبان ۹۸ تمام رسانه‌های آمریکا و مخالف ایران از جمله سلطنت‌طلبان، منافقین و داعش آموزش مسلحانه می‌دادند. می‌گویند وزیر کشور اینترنت را در اعتراضات قطع کرد. وقتی از طریق اینترنت آموزش نظامی می‌دهند، باید اینترنت قطع شود. آنها می‌خواستند در ایران جنگ داخلی راه بیندازند. از چند ماه قبل از آبان، آموزش نظامی را آغاز کرده بودند و حتی ورود سلاح قاچاق در مرزها بیشتر شده بود ولی ما این اقدامات را رصد کرده بودیم. گران شدن بنزین بهانه‌ای برای ایجاد آشوب در ایران شد. اگر بنزین دلیل ناآرامی‌ها بود، سطح ناآرامی‌ها خیلی گسترده‌تر می‌شد» (رحمانی فضلی، ۱۳۹۹). داده‌های آماری ایسپا این نظر را تایید می‌نماید. نتایج نظرسنجی ایسپا از شهروندان تهرانی نشان می‌دهد که حدود ۵۰ درصد از ایشان معتقدند که این اعتراض‌ها نفعی برای مردم ندارد، حال آنکه ۴۲ درصد با این گزاره مخالف بودند. در این میان ۶۶ درصد از پاسخ‌دهندگان این اعتراض‌ها را اغتشاش و ناامنی می‌دانند ولی ۲۵ درصد چنین برداشتی ندارند (ایسپا، ۱۳۹۸).

در همین ارتباط دیدگاه دومی هم وجود دارد و بر این باور است که اعتراض‌های آبان ۱۳۹۸، بازتاب دوباره مطالبات اقتصادی برجام‌انده از سال ۱۳۹۶ و اعتراض‌های دی‌ماه آن سال است. به‌زعم ایشان افزایش فشارهای اقتصادی منجر به ظهور اعتراض‌ها همزمان با افزایش قیمت بنزین شد (هرسیج و ربیعی‌نیا، ۱۴۰۲: ۱۴). البته چنان که وزیر وقت کشور تصریح دارد، این تحلیل هم مانند تحلیل مبتنی بر افزایش قیمت بنزین نمی‌توانست کامل و جامع باشد. مطابق نظر رحمانی فضلی (۱۳۹۹) (الف) حضور گسترده رسانه‌های آمریکایی و مخالف ایران در حمایت از اعتراض‌ها، (ب) بازیگری سلطنت‌طلبان، منافقین و داعش، (ج) شروع آموزش‌های نظامی از چند ماه قبل از آبان ۹۸ و استفاده از زیرساخت‌های مجازی، (د) قاچاق گسترده و سازماندهی شده سلاح به مقصد ایران پیش از شروع اعتراض‌ها، (ه) عدم گستردگی اعتراض‌ها به تناسب دربرگیرندگی مسئله افزایش قیمت

بنزین و (و) شدت بالای خشونت معترضین و زمان کم خشن شدن اعتراض، از جمله دلایل اصلی نقد ماهیت صرفاً اقتصادی اعتراض‌های آبان ۹۸ است.

براساس بررسی مضامین شعارها، دو محور اساسی این شعارها اقتصاد و سیاست بوده است. در محور اقتصادی شعارها حول انحصار امتیازات اقتصادی، درآمدها و منابع نفتی به برخی گروه‌های خاص، توزیع نابرابر و ناعادلانه ثروت‌ها، نارضایتی از حمایت با بارمالی از کشورهای مسلمان بوده است. در محور سیاسی شعارها در نقد ارزش‌های حاکم بر نظام سیاسی، تبعیض در برخورداری از امتیازات سیاسی، نقد قوای سه‌گانه به‌خصوص دولت و رئیس‌جمهور بوده است (امینی و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۸-۲۹). البته واضح است که برخی از شعارها با ماهیت امنیتی کمتر تجلی پیدا می‌کنند و معمولاً در ضمن شعارهای اقتصادی و سیاسی مورد توجه‌اند. به این ترتیب می‌توان گفت که ماهیت اعتراض‌های آبان ۹۸ علی‌رغم وجود محورهای سیاسی و اقتصادی، امنیتی بوده است و چنین گونه‌ای می‌تواند به صورت منطقی روند شروع و تداوم این اعتراض‌ها را تبیین نماید که با گزارش‌های میدانی ارائه شده وزیر وقت کشور همخوانی دارد. همچنان که با گزاره ۶۶ درصدی ناامنی و اغتشاش دانستن این اعتراض‌ها از سوی شهروندان تهرانی نیز مطابقت می‌یابد.

در این اعتراض‌ها کانال‌های تلگرامی چون مجمع دیوانگان و وحید آنلاین سعی نمودند با ایجاد و گسترش اخبار جعلی و همچنین آموزش عملیاتی مبارزه با پلیس ضدشورش، خشونت را افزایش دهند (مدنی، ۱۳۹۹: ۲۷). همچنین (آدم) رسانه‌های خارجی تلاش داشتند اولین روایت را تولید کنند. به این ترتیب بود که مریم رجوی سرکرده منافقین در پیامی از سازمان‌های بین‌المللی خواست در اعتراض‌های آبان ۹۸ ورود کنند. پمپئو وزیر امور خارجه آمریکا نیز در پیامی توییتی عنوان کرد «ما ساکت نخواهیم نشست»؛ نهایتاً آنکه رضا پهلوی نیز به اغتشاشگران پیام همدردی داد (بردخونی، ۱۴۰۰: ۲۳). براین اساس و به‌صورت کلی رسانه‌ها تلاش داشتند:

۱. حساسیت‌های بین‌المللی نسبت به اغتشاشگران را افزایش دهند؛ ۲. افزایش غیرواقعی آمار خشونت در جهت افزایش فشارهای حقوق بشری؛ ۳. شناسایی کانون‌های مستعد

شورش و ساماندهی آنان؛ ۴. سرمایه اجتماعی نظام در داخل کشور و در میان اқشار مختلف را فرسوده سازند (حکیم، صباغی و پورمحمد، ۱۳۹۹: ۱۲).

کنشگری رادیکال رسانه‌ها و افزایش خشونت از سوی معترضین موجب شد که اینترنت به مدت پنج روز قطع شود (هرسیج و ربیعی‌نیا، ۱۴۰۲: ۱۴). این اولین باری بود که برای مدیریت اعتراض‌ها اینترنت قطع می‌شد؛ پیشتر در سال‌های ۸۸ و ۹۶، تنها پهنای باند و فیلترینگ پیام‌رسان‌های توییتر و تلگرام کاهش یافته بود. حجم بالای تخریب زیرساخت‌های شهری و حمله به مناطق نظامی منجر به آن شد تا تلاش جدی برای مقابله با شورش به وجود آمده در قالب پروتکل‌های امنیتی مصوب، شکل گیرد.

اعتراض تابستان و پاییز ۱۴۰۱

اعتراض‌های سال ۱۴۰۱ با فوت امنیتی شناخته می‌شود (توحیدلو، ۱۴۰۲: ۱۴۶)، اما باید توجه داشت که در همان برهه شایعات و اخباری دیگر هم در جامعه وجود داشت اما هیچکدام مانند این رخداد در کانون خبری قرار نگرفته و اعتراض‌آفرین نمی‌شد (مفخمی شهرستانی و احتشامی، ۱۴۰۱: ۳). از منظر کارشناسان و تحلیلگران، عوامل مختلفی در پیدایش این اعتراض‌ها دخیل بوده‌اند که می‌توان به مداخلات موثر عوامل خارجی از جمله گروه‌های تروισتی و تجزیه‌طلب (کوموله، داعش خراسان، سازمان منافقین و سلطنت‌طلب‌ها)، بروز ضعف در کارآمدی اقتصادی و سیاسی دولت و همچنین تحولات اجتماعی و هنجاری در سبک زندگی را بیان نمود (پیشین: ۱۷۵). آغاز اعتراض‌ها به صورت همزمان از تهران (روبروی بیمارستان کسری) و سقز (گورستان آقچی) بود که به تدریج در دیگر نقاط کشور گسترش یافت. انتشار اعتراض‌ها نیز از الگوی خاصی پیروی نکرد و به صورت پراکنده بود (مفخمی شهرستانی و احتشامی، ۱۴۰۱: ۳-۴). به زعم برخی کارشناسان اعتراض ۱۴۰۱ در قالب راهبرد هزار خنجر (اعلامی از سوی رژیم صهیونیستی) در مکان‌ها و زمان‌های مختلفی در شهرهای مختلف تدارک دیده شده بود. بازه زمانی این اعتراض‌ها نسبت با گذشته گستردگی بیشتری داشت و اعتراض‌ها در قالب نافرمانی مدنی و همچنین شعاردادن تا مدت طولانی تری (حدود ۱۰۰ روز) ادامه داشت (جلایی‌پور، ۱۴۰۲).

در این اعتراض‌ها نقش فضای مجازی پررنگ بود، به گونه‌ای که برای کنترل اعتراض‌ها متولیان امر اقدام به قطع اینترنت نمودند. البته تأثیر این فضا و حجم تولیدات مجازی با هیچکدام از اعتراض‌های گذشته قابل مقایسه نبوده است. حجم بالای محتوای منتشر شده در پلتفرم‌های مجازی با ثبت ۳۷۳ میلیون توثیق در توییتر فارسی و ۴۱۳ میلیون پست در تلگرام فارسی به وضوح نشان می‌دهد که شبکه‌های اجتماعی یکی از برجسته‌ترین منابع تشدید اعتراض و به خشونت کشیدن آن بوده‌اند (ایرنا، ۱۴۰۲). برجسته‌ترین کمپین در خلال این اعتراض‌ها «زن زندگی آزادی» بود که تلاش داشت با استفاده از حمایت‌های گسترده خارجی خود را بازیگر بلامنازع در جریان تحولات نشان دهد. از همین رو در خلال اقدامات هماهنگ و همسوی بسیاری از بازیگران مختلف در جریان این اغتشاش، فضای اعتراض پیچیده‌تر شد و از لحاظ زمانی، این اعتراض‌ها گسترش یافت (اعتماد، ۱۴۰۱). این وضعیت درحالی بود که مقامات کشورهای خارجی از جمله پمپئو و ماکرون (رئیس جمهور فرانسه) رسماً از معترضین حمایت کردند و دولت‌هایی مانند دانمارک اجازه برگزاری تجمعات به مخالفین جمهوری اسلامی را دادند.

بررسی‌ها نشان می‌دهد که شعارهای اولیه، ماهیت اجتماعی داشت اما به مرور شعارها سیاسی شده‌اند. اگرچه مطالبات برآمده از شعارها در ابتدا در حمایت زنان بوده است، اما به سرعت این مطالبات متوجه اهداف سیاسی براندازانه شد. بررسی فراوانی شعارها نشان می‌دهد که مطالبات سلبی بر مطالبات ایجابی در خلال شعارها غلبه داشت (ایسنا، ۱۴۰۲). وجود شعارهای قوم‌گرایانه و سلطنت‌طلبانه، در کنار بسامد بیشتر شعارها و مطالبات منفی، تغییر سریع ماهیت شعارها از اجتماعی به سیاسی و جایگزینی مطالبات ضدحکومتی با مطالبات جنسیتی موافق با مطالبات گروه‌های همجنس‌گرا و خاستگاه تجزیه‌طلبانه شعار اصلی در این اغتشاشات (زن، زندگی، آزادی)، نشان از پیچیدگی ماهیت این اعتراض‌ها دارد. باید توجه داشت که شعارها در این اعتراض‌ها بیش از هرزمانی ماهیت ضد نظم سیاسی حاکم را به خود گرفت و این واکنش‌ها همراه با توهین به مقدسات بود.

محتوای غیر اقتصادی شعارهای معترضین و شروع برنامه‌ریزی شده اعتراض، گواهی بر ماهیت امنیتی و غیراقتصادی آن است. رئیس سازمان اطلاعات سپاه ضمن برشمردن ۲۰ دستگاه امنیتی خارجی و دخالت آنها در تحولات ۱۴۰۱ در این خصوص عنوان می‌کند که از اردیبهشت سال ۱۴۰۱: (الف) تأکید بر شکل‌گیری شورای پروژه، (ب) تشکیل اتاق جنگ به جهت حفاظت از لیدرهای میدانی، (پ) تولید تنفر، (ت) ارتباطات سلولی لیدرها به جهت امنیت شبکه نفرت، (ج) سلب امنیت از مردم و اقشار طرفدار نظام و (چ) شناسایی نقاط کور شهری (بدون دوربین) در دستور کار دستگاه‌های امنیتی خارجی قرار گرفته بود (کاظمی، ۱۴۰۲). این مسئله نشان از وجود اهداف امنیتی در پشت‌پرده این اعتراض‌ها دارد. البته تداوم اعتراض‌ها در برخی طبقات اقتصادی می‌تواند همراه با ماهیت اقتصادی و سیاسی بوده باشد. مطابق گونه‌شناسی معترضین بازداشت شده توسط پژوهشکده تبلیغ و مطالعات اسلامی (۱۴۰۱) اگرچه معترضین یک نوع نبودند و انگیزه‌های متفاوتی داشتند اما (الف) حجم داده‌های تولیدی فضای مجازی و هزینه تولید، (ب) تلاش گسترده دولت‌ها و دستگاه‌های امنیتی خارجی، (پ) حمایت سلبریتی‌های وابسته به جریان خارجی و معاند، (ت) مدت زمان طولانی، (ث) ایجاد اختلالات هویتی (ج) کنشگری منافقین، جدایی طلبان و سلطنت‌طلبان در خیابان و فضای مجازی و (چ) عدم اقبال مردم به اعتراض‌ها و حمایت تنها ده درصدی از اغتشاشات (رستمی، ۱۴۰۱) از دیگر مواردی است که گواه ماهیت امنیتی این اعتراض‌هاست.

بنابر بررسی‌ها، از سوی شورشگران و حامیان ایشان، تلاش شد تا (الف) مشکلات کشور به حاکمیت تعمیم داده و تولید نفرت شود، (ب) رویدادسازی و از زنان استفاده ابزاری گردد، (پ) اعتراض‌ها جنسیتی شود، (ت) خیابان و شبکه‌های اجتماعی مرتبط شوند، (ث) شکاف‌های اجتماعی فعال گردد و (ج) هرروز یک مسئله ایجاد شود و اعتراض‌ها تداوم یابد (مفخمی شهرستانی و احتشامی، ۱۴۰۱: ۲۱-۲۳). به این ترتیب در راستای هدف «ج»؛ اعتراض‌ها از سوی برخی از دولت‌ها و کنشگران خارجی مورد حمایت قرار گرفت (مانند آمریکا، دانمارک، فرانسه و ...)، تا به‌صورت گسترده به دانشگاه و پس از

آن مدارس کشانده شود و از این طریق تلاش نمودند تا خشونت را در جامعه ایران، حتی در قالب کشته‌شماری، گسترش دهند. با توجه به نقش خشونت‌آفرین شبکه‌های اجتماعی، اینترنت در ایام اعتراض‌ها برای مدتی قطع و پس از آن محدود شد. در این میان صدا و سیما توانست تا حدودی بخشی از ابعاد پیچیده این اعتراض‌ها را به تصویر بکشد. در این اعتراض‌ها مطابق اظهارات دادستان وقت کشور، بیش از ۹۰ نفر از نیروهای حافظ امنیت به دلیل خشونت معترضین به شهادت رسیدند (منتظری، ۱۴۰۱).

جدول (۲): جمع‌بندی توصیف اعتراض‌ها

معیار	شاخص	اعتراض دیماه ۱۳۹۶	اعتراض آبان ۱۳۹۸	اعتراض ۱۴۰۱
شروع اعتراض	جغرافیایی	شروع اعتراض از مشهد و سپس گسترش به مراکز سایر استانها و شهرهای کوچک	شروع اعتراض از حاشیه شهرها و شهرهای کوچک سپس گسترش به مراکز استان‌ها و کلانشهرها	شروع اعتراض همزمان از تهران و کردستان، سپس گسترش به شهرهای مختلف کشور
	زمینه شکل‌گیری	اقتصادی و سیاسی	اقتصادی	فرهنگی و امنیتی
	نقش کمپین‌ها	نه به گرانی / ما پشیمانیم	صدای آبان ۹۸	زن، زندگی، آزادی
تداوم اعتراض	مدت زمان اعتراض	۷ روز	۵ روز	۱۰۰ روز
	نوع انتشار	مرکز به پیرامون	پیرامون به مرکز	پراکنده
ماهیت اعتراض	هدف	امنیتی / تلاش برای تغییر رفتار نظام	امنیتی / تلاش برای تغییر رفتار نظام	امنیتی / تلاش برای سرنگونی نظام (ایجاد جریان مقاومت در برابر نظام)
	مضمون شعارها	بی‌اعتمادی به کارآمدی دولت / انحصارگرایی جناح‌های سیاسی / عدم شفافیت / توزیع ناعادلانه منابع / بی‌کاری و گرانی	بی‌اعتمادی به کارآمدی دولت / فقر و محرومیت / توزیع ناعادلانه منابع / بی‌کاری و گرانی	نقد نظام سیاسی حاکم / نقد تبعیض جنسیتی / مطالبه حقوق همجنس‌گرایان / توهین به مقدسات اسلام / بی‌اعتمادی به کارآمدی دولت / نقد ارزش‌های سیاسی دولت
	شبکه اجتماعی فعال	تلگرام	تلگرام و توئیتر	واتس‌آپ، اینستاگرام و توئیتر
ابزار اعتراض	اقبال به خشونت	نسبتاً خشن	بسیار خشن	خشن
	سیاست‌های سخت / نرم‌افزارانه	محدودیت پهنای باند، فیلتر کردن تلگرام و استفاده پلیس ضد شورش	محدودیت پهنای باند، فیلتر کردن تلگرام، قطع اینترنت و استفاده از پلیس ضد شورش	محدودیت پهنای باند، فیلتر کردن واتس‌آپ و اینستاگرام، قطع اینترنت و استفاده از پلیس ضد شورش

تحلیل شباهت‌ها و تفاوت‌های اعتراض‌های ۹۶، ۹۸ و ۱۴۰۱

به این ترتیب می‌توان شباهت‌ها و تفاوت‌های اعتراض‌های دهه اخیر در انطباق با شاخص‌های بررسی شده را به صورت جدول شماره ۳ احصاء و دسته‌بندی کرد. نهایتاً آنکه اعتراض‌های دهه ۱۳۹۲ تا ۱۴۰۲، در مجموع ۱۰ شباهت و ۳۰ تفاوت دارند. جدول (۳): شباهت‌ها و تفاوت‌های اعتراض‌های دهه ۱۳۹۲-۱۴۰۲ (به ترتیب شاخص‌های مطرح شده در جدول ۱)

جنبه‌ها	ویژگی‌ها
شباهت‌ها	۱. اعتراض خیابانی و مستقیم ۲. زمینه‌های ترکیبی ۳. کمپین محوری اعتراض ۴. گسترش نامتوازن زمان اعتراض ۵. انتشار سریع ۶. پیگیری اهداف امنیتی ۷. اعتراض سرخود ۸. فضای مجازی بستر ساماندهی ۹. افزایش خشونت معترضین ۱۰. عملکرد قانونی
تفاوت‌ها	دی‌ماه ۹۶ ۱. شروع اعتراض از کلانشهر مشهد ۲. اعتراض به دولت ۳. طراحی در قالب کمپین «نه به گرانی» ۴. بازه هفت روزه ۵. اعتراض ملی از مرکز به پیرامون ۶. ماهیت سیاسی-اقتصادی ۷. محتوای رادیکال سیاسی-اقتصادی ۸. نقش گسترده کانال‌های تلگرامی از قبیل آمد نیوز ۹. اعتراض نسبتاً خشن ۱۰. محدودیت در اینترنت و فیلترینگ تلگرام آبان ۹۸ ۱. شروع اعتراض از شهرهای کوچک ۲. شروع اعتراض همزمان با افزایش قیمت بنزین ۳. طراحی در قالب کمپین «صدای آبان ۹۸» ۴. بازه پنج روزه ۵. اعتراض ملی از پیرامون به مرکز ۶. ماهیت امنیتی ۷. شعارهای رادیکال و سیاسی ۸. تحریک توسط کانال‌های تلگرامی و شبکه‌های خارجی (اینترنشنال) ۹. افزایش چشمگیر خشونت معترضین و آسیب به اموال عمومی ۱۰. قطع اینترنت به منظور کنترل بحران ۱۴۰۱ ۱. شروع اعتراض از مناطق مختلف کشور ۲. زمینه حمایتی خارجی جدی و مشکلات اقتصادی-فرهنگی در داخل ۳. طراحی در قالب کمپین «زن زندگی آزادی» ۴. بازه زمانی صد روزه ۵. بین المللی و در قالبی پراکنده (بدون الگو انتشار) ۶. پیگیری اهداف جنسیتی، امنیتی و جدایی طلبانه ۷. شعارهای سیاسی رادیکال و جدایی طلبانه ۸. حجم انبوه و غیرقابل مقایسه تولیدات مجازی ۹. خشن و نمایشی (استفاد از ظرفیت آدم رسانه‌ها) ۱۰. قطع اینترنت به منظور کنترل بحران

۴. نتیجه‌گیری

در این مقاله، با تعیین معیارهای مشخص و انتخاب سه اعتراض فراگیر، مقایسه‌ای ساختاری از اعتراضات دهه ۱۳۹۲-۱۴۰۲ صورت گرفت. این تحلیل با استفاده از الگویی مبتنی بر ۵ معیار و ۱۰ شاخص انجام شد. نتایج پژوهش در برخی ابعاد با یافته‌های قبلی همسو و در برخی موارد متفاوت است. مشابه پژوهش قانیدی، مذهب و امانی (۱۴۰۰)، نقطه شروع اعتراضات به‌عنوان عاملی کلیدی مورد توجه قرار گرفت و همراستا با مطالعه هرسیچ و ربیعی‌نیا (۱۴۰۲)، ارتباط میان میدان اعتراض و فضای مجازی به دقت تبیین شد. با این حال، برخلاف نتایج پژوهش کدیور و همکاران (۲۰۲۴)، این تحقیق نشان داد که افزایش اثرگذاری فضای مجازی الزاماً ناشی از سیستم بسته سیاسی نیست. همچنین، در تضاد با پژوهش حسین‌پور و رشیدی (۱۴۰۰)، یافته‌ها حاکی از آن است که ساختارهای پاددولت یا اعتراضی در اعتراضات، خودجوش نبوده و اغلب به واسطه عوامل برنامه‌ریزی‌شده شکل گرفته‌اند. این مقایسه‌ها، درک عمیق‌تری از پویایی اعتراضات و تفاوت‌های روش‌شناختی پژوهش‌های مختلف فراهم می‌کند.

اعتراض‌های دهه ۱۳۹۲-۱۴۰۲ علی‌رغم ۱۰ شباهت دارای ۳۰ تفاوت‌اند (رجوع کنید به جدول ۳). در این دهه اعتراض‌ها بیشتر در قالب خیابانی و مستقیم نمود یافتند. این اعتراض‌ها ماهیت امنیتی دارند و اینترنت به عنوان یک ابزار و بستر اساسی مورد استفاده است. به این صورت که از سال ۹۸ به بعد، تصمیم به قطع اینترنت به‌دلیل نبود زیرساخت‌های لازم برای محدودیت دقیق، جایگزین شد. به‌صورت کلی گروه مرجع معترضین به آرامی از سیاسیون به سمت سلبریتی‌ها تغییر پیدا کرده و این مسئله حرکت از ماهیت سیاسی به ماهیت امنیتی اعتراض‌ها را نیز تشدید کرد. همچنین الگوی یکسانی در اعتراض‌های این دهه قابل تعمیم نیست و حرکت از مرکز به پیرامون، سپس از پیرامون به مرکز با حرکت پراکنده و خارج از ایران جایگزین شد. مقایسه نشان می‌دهد که (الف) خشونت در حال گسترش است، (ب) الگوی انتشار در حال پراکندگی می‌باشد، (پ) اعتراض‌ها ماهیت امنیتی یافتند، (ت) کمپین‌های رسانه‌ای و حمایت خارجی روند

افزایشی دارد، (ث) رهبری اعتراض‌ها در حال ناپدید شدن است، (ج) اعتراض‌ها در حال سرخودشدن است، (چ) اعتراض‌ها ترکیبی می‌باشد و (ح) نهایتاً آنکه اعتراض در حال شکل‌دهی به تغییرات اجتماعی است.

پیشنهاده‌ها

۱. با توجه به نقش اینترنت در اعتراض‌های اخیر، سیاست‌گذاری هدفمند در زمینه مدیریت فضای مجازی ضروری است. ایجاد زیرساخت‌هایی برای تنظیم دقیق‌تر اینترنت و تقویت امنیت سایبری، می‌تواند به کنترل بهتر و پیشگیری از گسترش خشونت و سوءاستفاده از فضای مجازی کمک کند. علاوه بر این، آموزش عمومی برای استفاده مسئولانه از رسانه‌های دیجیتال و مقابله با اخبار جعلی، نقش مهمی در کاهش تنش‌های اجتماعی دارد؛

۲. با تغییر گروه مرجع معترضان از سیاسیون به سلبریتی‌ها، باید در جهت تنظیم رابطه میان گروه‌های مرجع جدید و جامعه اقدام کرد. سیاست‌گذاری‌هایی که موجب افزایش مسئولیت‌پذیری سلبریتی‌ها و تقویت گفت‌وگوهای اجتماعی مثبت از طریق آنها می‌شود، می‌تواند به کاهش قطب‌بندی اجتماعی و تقویت انسجام ملی منجر شود؛

۳. روند پراکندگی و سرخودشدن اعتراض‌ها، تحلیل ساختاری آنها را دشوار کرده و می‌تواند پیامدهای پیش‌بینی‌ناپذیری داشته باشد. پژوهش‌های دقیق‌تر برای شناسایی الگوهای جدید در اعتراض‌ها، با استفاده از داده‌های شبکه‌های اجتماعی و تحلیل‌های میدانی، به سیاست‌گذاران و نهادهای اجرایی کمک می‌کند تا به‌طور مؤثرتر پاسخ دهند و تنش‌ها را مدیریت کنند.

سپاسگزاری

این مقاله برگرفته از یک طرح تحقیقاتی غیرصنعتی و مورد حمایت مالی مرکز رشد دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام) است. پژوهشگران بر خود لازم می‌دانند از همکاری‌های کارکنان آن مرکز برای جمع‌آوری داده‌ها تقدیر و تشکر نمایند.

فهرست منابع و مآخذ

الف. منابع فارسی

- استانفورد کوهن، الوین (۱۳۷۹). *تئوری‌های انقلاب*، ترجمه، علیرضا طیب، تهران: نشر قومس.
- امینی، سعیده؛ امیدی، فاطمه؛ و انتظاری، اردشیر (۱۴۰۱). *مضامین شعارهای اعتراض‌ها سه دهه اخیر ایران*. علوم اجتماعی (علامه طباطبائی)، سال بیست و نهم، شماره نود و هفت، ۱-۳۸. قابل دسترسی در: <https://doi.org/10.22054/qjss.2023.67839.2525>
- اعتماد (۱۴۰۱/۰۹/۰۱). *همه ممنوعیت‌ها و بازداشت‌ها برای هنرمندان در اعتراض‌های اخیر*. قابل دسترسی در: khabaronline.ir/xjsdD
- اهرامی، هومن؛ جعفرنژاد چقوشی، احمد و اسدپور، مسعود (۱۴۰۱). *شناسایی زود هنگام سیگنال‌های ناآرامی در رسانه‌های اجتماعی (مطالعه موردی اعتراضات سال ۹۷ ایران در تلگرام)*. امنیت ملی، سال دوازدهم، شماره چهل و پنج، ۹-۳۴. قابل دسترسی در: https://ns.sndu.ac.ir/article_2277.html
- ایرنا (۱۴۰۲/۰۲/۰۵). *تفاوت معنادار محتواهای تیزند شده اعتراض‌ها ۱۴۰۱: از تلگرام و اینستاگرام تا توئیتر*. قابل دسترسی در: <https://irna.ir/xjM6X9>
- ایسپا (۱۳۹۶/۱۱/۲۵). *نتایج نظرسنجی ایسپا درباره اعتراض‌ها دی‌ماه ۹۶*. قابل دسترسی در: <https://polls.shafaqna.com>
- ایسپا (۱۳۹۸/۱۰/۱۲). *نتایج یک نظرسنجی درباره اعتراضات آبان*. قابل دسترسی در: <https://aftabnews.ir/002dnw>
- ایسنا (۱۴۰۲/۰۴/۲۷). *بررسی اعتراضات ۱۴۰۱ در ایران از دیدگاه علم جامعه‌شناسی*. قابل دسترسی در: isna.ir/xdPfNg
- آمدنیوز (۱۳۹۶/۱۰/۱۳). *نقش اخبار جعلی در گسترش اغتشاشات خیابانی ایران*. قابل دسترسی در: mshrgh.ir/815793
- بردخونی، حمید (۱۴۰۰). *بررسی اعتراض‌ها و اغتشاشات آبان ۱۳۹۸*، دانش انتظامی، سال یازدهم، شماره سی و نه، ۹-۲۹. قابل دسترسی در: http://semnan.jrl.police.ir/article_96552.html
- پژوهشکده تبلیغ و مطالعات اسلامی (۱۴۰۱/۰۹/۲۴). *گونه‌شناسی معترضین بازداشت‌شده در حوادث ۱۴۰۱*. قابل دسترسی در: <http://rbo.ir/Product.aspx?ProductID=3249>
- توچیدلو، سمیه (۱۴۰۲). *فرا ترکیب تحلیل‌های موجود درباره اعتراض‌های ۱۴۰۱ ایران*. مجله جامعه‌شناسی ایران، سال بیست و سوم، شماره سه، ۱۴۵-۱۷۹. قابل دسترسی در: <https://doi.org/10.22034/jsi.2023.1996220.1650>

- جلایی‌پور، حمیدرضا (۱۴۰۲/۰۴/۱۷). *خیزش اعتراضی مهسا از پاییز ۱۴۰۱ تاکنون*. قابل دسترسی در: <http://www.isa.org.ir>
- حاضری، علی‌محمد و رفیعی بهابادی، مهدی (۱۴۰۱). *ارزیابی تجربی نظریه های رفتار جمعی و کنش جمعی در تبیین پتانسیل اعتراض سیاسی: بررسی موردی شهرستان های جنوبی استان تهران*. جامعه‌شناسی نهادهای اجتماعی، سال نهم، شماره بیست، ۱۳۵-۱۶۴. قابل دسترسی در: <https://doi.org/10.22080/ssi.2022.24315.2041>
- حسین‌پور، روح‌الله و رشیدی، احمد (۱۴۰۰). *اعتراضات دی‌ماه ۱۳۹۶ از منظر تئوری جامعه شبکه‌ای*. پژوهش‌های راهبردی، سال دهم، شماره سی و نه، ۱۰۹-۱۴۰. قابل دسترسی در: <https://doi.org/10.22054/qps.2021.60359.2829>
- حکیم، محمدعلی؛ صباغی، مهدی و پورمحمد، احمد (۱۳۹۹). *بررسی ناآرامی‌های آبان سال ۹۸ با تأکید بر نقش رسانه، همایش ملی امنیت اقتدار و پیشرفت، سال دوم، شماره ۲، ۱-۲۳*. قابل دسترسی در: <https://civilica.com/doc/1257992>
- دلاوری، ابوالفضل و رهبری، محمد (۱۴۰۲). *وعده‌های انتخاباتی، محدودیت های دولت و اعتراض‌ها سیاسی در ایران مطالعه موردی نخستین سال دولت دوم روحانی (مرداد ۱۳۹۶ تا مرداد ۱۳۹۷)*. دولت پژوهی، سال نهم، شماره سی و چهار، ۱۷۹-۲۱۴. قابل دسترسی در: <https://doi.org/10.22054/tssq.2023.54080.978>
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا (ج ۲)*. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- دیتراپ، کارل (۱۴۰۱). *جنبش اجتماعی و اعتراض سیاسی: نظریه‌ها و رویکردها*. ترجمه، مجید عباسی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- رابرت‌گار، تد (۱۳۷۷). *چرا انسان‌ها شورش می‌کنند*. ترجمه، علی مرشدی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- رحمانی فضلی، عبدالرضا (۱۳۹۹/۱۲/۲۰). *ناگفته‌های وزیر کشور از اعتراض ها دی‌ماه*. قابل دسترسی در: <https://www.alef.ir/news/3961220074.html>
- رحمانی فضلی، عبدالرضا (۱۳۹۹/۰۳/۱۱). *اظهارات مهم وزیر کشور درباره تعداد کشته شدگان حوادث آبان ماه ۹۸*. قابل دسترسی در: khabaronline.ir/xfRBn
- رجب‌زاده، احمد (۱۳۷۸). *جامعه‌شناسی توسعه: بررسی تطبیقی-تاریخی ایران و ژاپن*. تهران: سلمان.

- رستمی، مصطفی (۱۴۰۱/۰۸/۰۹). *نتیجه یک نظرسنجی*. قابل دسترسی در: asriran.com/003crV
- سردارنیا، خلیل‌اله و البرزی، هنگامه (۱۴۰۱). *تحلیل اعتراض‌ها صنفی-اجتماعی اخیر در ایران (۱۴۰۰-۱۳۹۶) از منظر نظریه سیاست خیابان*، پژوهش‌های راهبردی، سال یازدهم، شماره چهل، ۱۰۷-۱۵۰. قابل دسترسی در: <https://doi.org/10.22054/qps.2021.64113.2938>
- شریفی، رضا (۱۳۸۸). *بررسی ابعاد روان شناختی خشونت گرای جمعی اغتشاشگر و روشهای تاثیرگذاری بر آن*. مطالعات بسیج، سال دوازدهم، شماره چهل و پنج، ۵-۳۹. قابل دسترسی در: <https://www.bsqrq.ir/>
- فرقانی، میرزا محمدمهدی و نظری، علیرضا (۱۳۹۸). *نحوه بازنمایی اعتراض‌ها خیابانی دی‌ماه ۱۳۹۶ ایران در بخش خبری ۲۰:۳۰ سیمای جمهوری اسلامی*، مطالعات فرهنگی و ارتباطات، سال هجدهم، شماره شصت و هفت، ۸۷-۱۱۱. قابل دسترسی در: <https://doi.org/10.22034/jcsc.2020.103754.1851>
- فردای اقتصاد (۱۴۰۱/۰۷/۲۹). *تاریخچه اعتراضات افزایش قیمت بنزین در ایران*. قابل دسترسی در: <https://fardayeeghtesad.com/x4jM>
- قائد، محمدرضا؛ مذهب، حسین و امانی، محمدرضا (۱۴۰۰). *عوامل مؤثر در بروز بحران امنیتی در شهرهای ایران (کاربست نظریه محرومیت نسبی در تحلیل اعتراضات آبان ۱۳۹۸)*، پژوهش و برنامه‌ریزی شهری، سال دوازدهم، شماره چهل و شش، ۱۶۶-۱۸۲. قابل دسترسی در: <https://doi.org/10.30495/jupm.2022.28974.3990>
- قنبری، عباس و مؤمنی، علی (۱۳۹۹). *مطالعه پویای اعتراضی صدای آبان ۹۸ در شبکه اینستاگرام بر اساس مدل تحلیلی جاوت و ادانل*. جامعه، فرهنگ و رسانه، سال نهم، شماره سی و هفت، ۱۰۵-۱۱۹. قابل دسترسی در: https://www.jsqm.ir/article_135356.html
- کوثری، مسعود (۱۳۸۶). *تحلیل مقایسه‌ای کیفی در علوم اجتماعی*، نامه علوم اجتماعی. سال شانزدهم، شماره سی و یک، ۱۴۳-۱۶۷. قابل دسترسی در: https://journals.ut.ac.ir/article_18914.html
- کاظمی، محمد (۱۴۰۲/۰۳/۲۹). *سرویس‌های اطلاعاتی ۲۰ کشور در اغتشاشات ۱۴۰۱ نقش داشتند*. قابل دسترسی در: <http://fna.ir/3d189j>
- گرجی، سید محمدرضا (۱۴۰۱). *واکاوی کیفی نگرش دختران دانشجو نسبت به اعتراض‌ها سال ۱۴۰۱ به شیوه نظریه داده بنیاد*. پژوهاک زنان در تاریخ، سال سوم، شماره هشت، ۱۲۷-۱۵۳. قابل دسترسی در: <http://pezhvakzanan.ir/?p=2318>
- مدنی، سعید (۱۳۹۹). *آتش خاموش: نگاهی به اعتراض‌ها آبان ۱۳۹۸*، تهران: مؤسسه رحمان.

- مشیرزاده، حمیرا (۱۳۷۱). *درآمدی نظری بر جنبش‌های اجتماعی*، تهران: پژوهشکده امام خمینی (ره).
- مشیرزاده، حمیرا (۱۳۸۱). *درآمدی نظری بر جنبش‌های اجتماعی*، تهران: پژوهشکده امام خمینی و انقلاب.
- مفخمی شهرستانی، حسن و احتشامی، علی (۱۴۰۱). *تحلیل امنیتی - اجتماعی ناآرامی‌های پاییز ۱۴۰۱*. انتظام اجتماعی، سال چهاردهم، شماره چهار، ۲-۲۷. قابل دسترسی در:
<https://doi.org/10.22034/entezam.2022.100245>
- منتظری، محمدجعفر (۱۴۰۱/۱۱/۱۹). *بیش از ۹۰ نیروی انتظامی و بسیج در فتنه اخیر شهید شدند*. قابل دسترسی در:
<https://irna.ir/xjLHHS>
- نوروزپور، مرتضی (۱۳۹۸). *تحلیل اعتراضات سیاسی دی‌ماه ۱۳۹۶*، پژوهش‌نامه علوم سیاسی، سال چهاردهم، شماره چهار، ۱۸۵-۲۲۰. قابل دسترسی در:
<https://doi.org/10.22034/ipsa.2019.391>
- هرسیج، حسین و ربیعی‌نیا، بهمن (۱۴۰۲). *الگوی شکل‌گیری جنبش‌های اعتراضی با تأکید بر نقش شبکه‌های اجتماعی مجازی*. جامعه‌شناسی کاربردی، سال سی و چهار، شماره سه، ۱-۲۲. قابل دسترسی در:
<https://doi.org/10.22108/jas.2023.136185.2367>

ب. منابع انگلیسی

- Dunaeva, Elena, Nina Mamedova, and Vladimir Sazhin (2022). "IRAN: PROBLEMS AND PROTESTS." *Eastern Analytics* 13, No 4 (2022): 9-30. DOI: 10.31696/2227-5568-2022-04-009-030.
- Kadivar, MohammadAli ; Ketchley, Neil; Sotoudeh-Sherbaf, Abolfazl & Barrie, Christopher (2024). Online calls for protest and offline mobilization in autocracies: evidence from the 2017 Dey Protests in Iran. *European Sociological Review*. 2024;, jcae017, 1-13. DOI: 10.1093/esr/jcae017,

COPYRIGHTS

© 2025 by the authors. Published by The National Defense University. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

